

Історіографія та джерелознавство

УДК 929:615 Валяшко

© В.Ю. Фесенко, 2012

В.Ю. Фесенко

Між хімією та фармацією: життєвий шлях Миколи Валяшка

Дана стаття присвячена розгляду основних етапів життя видатного українського хіміка та фармацевта Миколи Овксентійовича Валяшка. Автор намагався проаналізувати найбільш вагомі події у житті М. Валяшка, які мали безпосередній вплив на його становлення як науковця, педагога, особистості.

Ключові слова: хімія, фармація, лабораторія, наука, фармацевтичний інститут.

Данная статья посвящена изучению основных этапов жизненного пути выдающегося украинского химика и фармацевта Николая Авксентьевича Валяшко. Автор предпринял попытку анализа наиболее значимых событий в жизни Н. Валяшко, которые оказали непосредственное влияние на его становление как ученого, педагога, личности.

Ключевые слова: химия, фармация, лаборатория, наука, фармацевтический институт.

This article focuses on studying the major stages of the life of the outstanding Ukrainian chemist and pharmacist Nicholay Avksentevich Valyashko. The author has attempted to analyze the most significant events in the life of N. Valyashko, which had a direct influence on its development as a scientist, teacher, personality.

Key words: chemistry, pharmacy, laboratory, science, Institute of Pharmacy.

Постановка проблеми обумовлена необхідністю надання належної оцінки ролі окремих видатних особистостей у розвитку інтелектуального життя Слобожанщини. Харківщина завжди славилася як батьківщина талановитих митців, вчених. Серед них почесне місце займає постать Миколи Овксентійовича Валяшка – видатного вченого, людина яка знаходилася у витоків Харківського фармацевтичного інституту, була його першим ректором та отримала беззаперечне визнання вітчизняної та світової наукової спільноти.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження М. Валяшка мали суттєвий вплив на розвиток вітчизняної та світової науки, він виховав плеяду талановитих хіміків та фармацевтів, проте до сьогодні життєвий шлях цієї людини висвітлено достатньо фрагментарно. Перші публікації стосовно біографії вченого з'явилися у вигляді некрологів одразу після його смерті у 1955 році [4, 7]. Інформація у них була стислою і, головним чином, стосувалася наукової сторони діяльності дослідника. До 100-річного ювілею М. Валяшка було видано невелику статтю Д. Сало та І. Депешко [13], але в ній акцент було зроблено на радянському періоді життя науковця. По суті, цими публікаціями і вичерпується радянська історіографія проблеми.

У пострадянський період постать М. Валяшка теж не часто опинялася у центрі уваги дослідників, як виключення можна навести низку публікацій Н. Аржанова, побудованих на роботі з автобіографічними спогадами М. Валяшка [1-2]. Ці публікації вперше дозволили більш детально ознайомитися з дореволюційним періодом життя вченого. З нагоди 140-річчя з дня народження М. Валяшка, групою вчених було підготовлено бібліографічний покажчик, де було підсумовано та проаналізовано творчий доробок науковця в купі з найголовнішими віхами його життя [8]. Таким чином, вивчення історіографії питання дозволяє зробити висновок про відсутність розгорнутого дослідження життєвого шляху М. Валяшка, що підкреслює актуальність даної статті.

При написанні статті, **автор переслідував мету**, реконструювати життєвий шлях М. Валяшка, зосередивши свою увагу на вузлових моментах його життя, які мали безпосередній вплив на становлення Миколи Овксентійовича як особистості, вченого, педагога.

Виклад основного матеріалу. Микола Овксентійович Валяшко народився 20 березня 1871 року. На долю майбутнього вченого суттєво вплинуло те, що ще за два роки до народження Миколи, його батько придбав аптеку в центрі Куп'янська, в якій і відбулося перше знайомство

М. Валяшка з хімією та фармацією [1, с. 16]. Саме батько, який, враховуючи той факт, що мати Микола втратив у чотирьохрічному віці, фактично самотужки виховував сина, відкрив перед дитиною дивний світ, що захопив його на все життя.

Овксентій Валяшко був передовою для свого часу людиною. Мав чималі знання з природничих наук, був провізором та працював в аптеках. Отримавши певний досвід та зібравши деякі кошти, він зміг придбати власну невеличку аптеку, яка невдовзі перетворилася в один з головних центрів громадського життя у провінційному місті. За ініціативою О. Валяшка у аптеці регулярно проводилися санітарно-гігієнічні дослідження води, борошна тощо, що додавало поваги до його закладу серед простого люду.

Весь цей час, аптека, фактично була домівкою юного М. Валяшка. У своїх спогадах про ті роки він писав: «... у аптеці проводив більшу частину часу, допомагав у роботі батькові... Виходячи на деякий час з аптеки, батько часто залишав мене чергувати на той випадок, якщо будуть відвідувачі під час його відсутності. Нерідко доводилося допомагати батькові у приготуванні різних ліків, заготовці лікарняних трав. Саме тоді довелося отримати перші знання з хімії та фармації, при чому – практичним шляхом» [10, арк. 1].

Проте фінансовий бік аптечної справи залишав бажати кращого, треба було повертати кредити, борги постійно зростали. Ці обставини змусили старшого Валяшка у 1882 році продати аптеку і вирушити з родиною до Белгорода, де він знову влаштувався на роботу провізором. Сина він влаштовує до белгородської гімназії, де хлопець навчався у 1882 – 1886 рр.

У 1887 році родину Валяшко чекав черговий переїзд вони перебираються до Харкова, який і стане справді рідним містом для М. Валяшка. У Харкові Овксентій Валяшко став працювати провізором у аптеці Сартасона. Микола, за ініціативи батька, став учнем у тій самій аптеці. Слід відзначити, що умови роботи учня в аптеці були надзвичайно важкими (11-годинний робочий день, вихідні – півдня в тиждень і один цілий день раз у 2 тижні).

Не дивлячись на такі несприятливі обставини, юнак продовжував паралельно з роботою в аптеці наполегливо оволодівати знаннями, що дозволило йому у 1889 році скласти на відмінно іспит при Харківському університеті на звання аптекарського помічника і перейти на службу до аптеки Лапіна [3, с. 18]. Аптека була найбільшою на той час у місті, роботи вистачало, але допитливий юнак продовжував цілеспрямовано займатися самоосвітою. При аптеці існувала хіміко-бактеріологічна лабораторія, де починаючий хімік-аналітик мав можливість спробувати себе в дослідженнях. М. Валяшко стає постійним відвідувачем Громадської бібліотеки (тепер Харківська державна бібліотека ім. В.Г. Короленка). Перевагу Микола надавав книгам природничо-історичного циклу наук.

У 1890 році в житті М. Валяшка сталася трагічна подія. З життя пішла найближча людина, яка ще й власне привела його у світ хімії та фармації – батько. Тяжко переживаючи втрату, Микола ще більше заринувся у роботу.

Аптека Лапіна, як зазначалося вище, була найбільшою і найпрестижнішою у Харкові. Але маючи схильність до наукової праці, у 1893 році Микола переходить на менш престижну роботу до Університетської клінічної аптеки, а у вільний час готується до складання іспитів за 8 класів гімназії і закінчення двохрічних фармацевтичних курсів при університеті [1, с. 17]. Цей крок став визначальним у його становленні як вченого. Саме на фармацевтичних курсах його знання набуті переважно практичним шляхом, отримують певне наукове підґрунтя, розширюється теоретична база знань з фармації. Так захоплення перетворювалося у справу всього життя.

Через два роки він успішно склав іспит та отримав звання провізора при Харківському університеті, обійнявши посаду лаборанта у фармацевтичній лабораторії університету у професора А. Чічікова [9, с. 32].

З 1896 р. М. Валяшко започаткував на кафедрі фармацевтичної хімії університету викладання аналітичної хімії для фармацевтів, істотно вдосконаливши цей процес, і нову фармацевтичну лабораторію при Харківському університеті.

Ще будучи лаборантом фармацевтичної лабораторії, М. Валяшко почав демонструвати неабиякий хист не тільки вченого, але й педагога, керуючи науковими працями таких успішних у майбутньому вчених, як П. Зільберг, С. Зінченко, О. Ліфшиць, Г. Красовський. З цього часу і до кінця свого життя, він постійно займається підготовкою хіміків, інженерів, фармацевтів і створенням наукових кадрів, одночасно здійснюючи науково-дослідницьку та громадську роботу.

Наприкінці століття починається відбуватися інтеграція талановитого дослідника до загальноросійської наукової мережі. Так, з 1898 року М. Валяшко є дійсним членом Російського фізико-хімічного товариства (РФХО) [4, с. 543].

Молодий вчений, витримавши у 1899 році іспит на ступінь магістра фармації, перейшов для проведення подальшої наукової роботи до університетської лабораторії органічної хімії. Прагнення постійно прогресувати і розвиватися, змусило його звернути свій погляд закордон. У 1900 році йому вдалося одержати дозвіл і кошти на однорічне закордонне стажування.

Вибір було зроблено на користь Марбузького університету, тому що на початку минулого століття там працювало чимало відомих німецьких фармацевтів. М. Валяшко проходив стажування у професора фармацевтичної хімії Е. Шмідта і професора А. Майєра. Ця поїздка дала можливість фахівцю познайомитися з постановкою викладання в кращих фармацевтичних інститутах Німеччини та з організацією в них науково-дослідної роботи. Саме у Марбурзі він розпочав дослідження глюкозидів рутину й робиніна.

Набуті під час закордонної поїздки знання і практичний досвід дослідницької діяльності, дозволили М. Валяшко в 1903 році захистити дисертаційну роботу «Хімічне дослідження глюкозиду рутину з рути» та отримати ступінь магістра фармації у Харківському університеті [9, с. 32].

Отримання магістерського ступеня відкривало нові горизонти перед Миколою Овксентійовичем. Наступний період його життя, який можна окреслити хронологічними рамками 1903 – 1909 рр., виявився для М. Валяшка часом безперервного сходження; він практично не знав невдач, з першої спроби підкорюючи одну висоту за іншою.

Паралельно із захистом дисертації, вчений склав іспит на атестат зрілості при Белгородській гімназії і був зарахований на 3-й курс природничого відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, яке успішно закінчив в 1904 році з дипломом 1-го ступеня.

У 1905 році він був затверджений приват-доцентом Університету при кафедрі фармації, вів перший курс з дослідження лікарських препаратів, переробив програми практичних вправ для фармацевтів з фармацевтичної хімії й фармакогнозії. В 1906 р. витримав іспит при фізико-математичному факультеті на ступінь магістра хімії, і в 1907 р. був затверджений на посаді приват-доцента при кафедрі хімії. Як приват-доцент, протягом 1906-1908 рр. читав лекції на медичному факультеті з органічної хімії та з дослідження лікарських речовин, а на фізико-математичному факультеті – зі стереохімії [2, с. 15].

У 1908 р. вже досвідченого дослідника знову відправляють у відрядження до Німеччини, цього разу на два роки. Відрядження мало допомогти у завершенні роботи над докторською дисертацією. Основна робота цього разу розгорталася в стінах Лейпцізького університету, однак це не заважало вченому час від часу виїжджати і до інших міст Німеччини та Європи.

У звіті М. Валяшка про закордонне відрядження цьому присвячено наступні строки: «1 травня 1908 року фізико-математичним факультетом Харківського університету М. Валяшко був відряджений на 2 роки за кордон для підготовки до професорського звання й пробував там до серпня 1910 р. Працював у Німеччині з органічної хімії у проф. А. Гантша, з фізико-хімії у проф. Леблана і з фізики у проф. Декудра. Брав участь в VII міжнародному конгресі з прикладної хімії у Лондоні з 27 травня до 2 червня 1909 р., відвідав міжнародну виставку в Брюсселі в 1910 р.

Клопочучись про відрядження, я мав на увазі 3 мети: поповнити свої знання з фізико-хімії, вивчити додаток методів фізико-хімічних досліджень з встановлення конституції органічних сполук й, отримавши, завдяки від'їзду за кордон, вільний від обов'язкових занять час, зосередитися на вивченні та розробці питань, що цікавлять мене, із загальної хімії» [12, с. 1-2].

Наприкінці 1909 р. М. Валяшко заочно (він усе ще перебував у Німеччині) був обраний медичним факультетом Харківського університету екстраординарним професором по кафедрі фармації й фармакогнозії, а після повернення, в 1910 р. знову відкритим Жіночим медичним інститутом – професором аналітичної хімії з дорученням організувати спектрографічну лабораторію [7, с. 290]. Це доручення було невдовзі виконано. Аналогів цій лабораторії у Російській імперії ще не було.

Створена, завдяки цій лабораторії, школа спектрографістів вважається однією з кращих у світі, її дослідження найбільш повно систематизували досягнення вивчення спектрів поглинання в ультрафіолеті різноманітних хімічних сполук.

Закордонні відрядження також сприяли зростанню міжнародного впливу вченого. Станом на 1910 р. М. Валяшко був членом Харківського, Берлінського і Лондонського хімічних товариств [3, с. 19].

З початком Першої світової війни у країні став відчуватися істотний брак ліків, це стало особливо помітним на фоні того, що значний відсоток імпорту ліків до Росії припадав саме на

Німеччину. Природньо, що з серпня 1914 року, ця країна припинила свої поставки. Ситуацію треба було негайно виправляти. Безпосередню участь в цьому брав і М. Валяшко.

У грудні 1914 року на засіданні Фізико-хімічного товариства при Харківському університеті обговорювався циркуляр міністра народної освіти щодо розробки у лабораторіях вищих навчальних закладів деяких медикаментів для потреб діючої армії. Була створена спеціальна комісія з метою з'ясування номенклатури і кількості необхідних медикаментів, наявності у країні сировини для їх виготовлення тощо. Комісію очолив саме М. Валяшко [9, с. 32].

Під час війни на державному рівні також набула чималої актуалізації проблема становлення вищої фармацевтичної освіти. Циркуляром міністра народної освіти від 15 серпня 1915 року було запропоновано організувати хіміко-фармацевтичні курси при фізико-математичних факультетах. М. Валяшко позитивно відреагував на цю ініціативу і восени 1915 р. ним була представлена доповідна записка із проектом навчального плану на 4 роки. У ній була висловлена думка, по-перше, про відкриття курсів негайно, але у вигляді перехідної міри, а по-друге, про необхідність організації Фармацевтичного інституту. На жаль, в умовах подальшого погіршення ситуації для Росії, дана ініціатива подальшого розвитку не мала.

У бурхливому вирі революцій і громадянської війни Микола Овксентійович знаходив у собі сили займатися справою всього свого життя, за можливістю, не переймаючись тими змінами, що відбувалися у державі та суспільстві. Тобто, на думку автора, можна говорити про наявність певної аполітичності вченого.

22 березня 1919 р., за клопотанням фізико-математичного факультету М. Валяшко був затверджений Радою Харківського університету в ступені магістра хімії за вчені праці без захисту дисертації, а 22 вересня того ж року він все ж захистив дисертацію «Спектри поглинання й конституція похідних бензолу», отримавши від факультету ступінь доктора хімії [14, с. 77]. У листопаді 1919 р. його було обрано Радою Харківського технологічного інституту (зараз – НТУ «ХПІ») професором кафедри органічної хімії. На цій посаді він залишався до останніх днів свого життя.

Цікавий факт, магістром хімії М. Валяшко став при більшовиках, професором – вже при Денікіні. Зі змісту автобіографії не можна зрозуміти, як він ставився до тієї чи іншої влади, але те, що його цінували як талановитого вченого різні політичні сили сумніву не викликає.

У 1920-1921 рр. М. Валяшко, продовжуючи свої спроби часів війни, став автором 13 доповідей в урядових і громадських організаціях з обґрунтуванням необхідності організації самостійних Фармацевтичних інститутів. Радянською владою ця пропозиція в решті решт була прийнята [6, с. 39].

У 1921 році М. Валяшко був призначений на посаду ректора (директора за тогочасною термінологією) відкритого, у значній мірі, завдяки його особистим зусиллям столичного Харківського фармацевтичного інституту – першого у Радянській державі вищого фармацевтичного інституту [11, с. 211]. На той час інститут існував здебільшого віртуально, саме на М. Валяшка було покладено непросту місію його реальної організації. Водночас фахівець посів посаду професора на кафедрі фармацевтичної хімії та фармакогнозії, яку очолював понад двадцять років.

Цей перший в Україні фармацевтичний вуз було створено на базі фармацевтичної лабораторії медичного факультету Харківського університету, яку й очолював на той час М. Валяшко. Разом із професорами Н. Красовським, А. Розенфельдом й іншими вченими університету і Технологічного інституту М. Валяшко виконав величезну організаційну і науково-методичну роботу, що поклала початок становленню самостійної вищої фармацевтичної освіти в Україні.

Під керівництвом професора М. Валяшка була розроблена структура вузу, підготовлена програма навчання майбутніх провізорів. Він був прибічником розвитку інституту як самостійної навчальної і науково-дослідної установи. Цього принципу ректор дотримувався і при створенні кафедр. Вже у 1921 році було організовано кафедри іноземних мов, ботаніки, фізики, вищої математики, неорганічної хімії, аналітичної хімії, фармацевтичної практики, фармацевтичної хімії [6, с. 39]. Під керівництвом ректора розроблялися нові навчальні курси фізичної і колоїдної хімії, технології галунових препаратів, фармацевтичного законодавства, створювалася власна бібліотека з унікальним фондом спеціальної літератури.

Радянський період у житті фахівця теж виявився доволі насиченим. Він обіймав чимало відповідальних посад, поєднуючи суто наукову діяльність з організаційною та завжди перебуваючи у авангарді розвитку хімії та фармації. На ректорській посаді він перебував до 1922

р., професором же залишався й при реорганізації в 1924 р. Інституту в технікум, а з 1930 р. знову в Інститут [4, с. 543].

В 1924 році завдяки клопотанню М. Валяшка Головнаукою була створена науково-дослідна кафедра фармацевтичної хімії з передачею їй майна Фармацевтичної лабораторії Університету. Він очолював її до 1937 року [7, с. 290]. Цим лабораторія була врятована від ліквідації.

З 1924 року був членом комісії з видання Державної фармакопеї при Наркомздраві РРСФР та членом Фармакопійного комітету у Москві. У 1926 році – він член Вченої медичної ради Наркомздрава УСРР. З 1925 до 1938 року М. Валяшко був редактором «Українського хімічного журналу», з 1932 року – член Президіума Комітету хімізації при Держплані СРСР.

У 1934 році почало діяти Всесоюзне хімічне товариство (ВХТ) імені Д.І. Менделєєва, а незабаром, на основі Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті, виникає Харківське відділення ВХТ, на чолі якого у 1935 – 1955 рр. теж знаходився М. Валяшко. Він був головою оргкомітету 6-го Менделєєвського з'їзду, а у 1941 році його обрали почесним членом Товариства [4, с. 543].

З 1937 року М. Валяшко стає доктором фармацевтичних наук.

У роки Великої Вітчизняної війни видатний дослідник перебував у евакуації у місті Чирчику (зараз – Узбекистан), де продовжував плідну працю, організувавши роботу відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І. Менделєєва, об'єднав хімічні кафедри і спрямував їх діяльність на допомогу оборонній промисловості [13, с. 84]. Під його керівництвом провадилися науково-дослідні роботи з використання місцевої сировини замість привізної дефіцитної, а також з раціоналізації технологічних процесів.

Творчим здобутком вченого стало понад 90 наукових праць. Результатом його діяльності на педагогічній ниві виявилася підготовка 3 докторів і 93 кандидатів наук [6, с. 39].

За свої досягнення М. Валяшко нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора і медаллю «За доблестный труд в Отечественной войне 1941 – 1945 гг.». Уряд Радянської України присвоїв йому почесне звання «Заслуженого діяча науки», а у 1951 р. його ім'я було внесено до «Великої Радянської Енциклопедії» [5, с. 116].

Висновки і перспективи подальших досліджень. М. Валяшко перший порушив питання про потребу вищої фармацевтичної освіти. Внаслідок його наполегливої діяльності у 1921 році було створено Харківський фармацевтичний інститут, першим ректором якого він став.

У галузі педагогічної науки слід відзначити проведену ним реорганізацію викладання загальних хімічних дисциплін, організацію вперше курсу з дослідження лікарських препаратів, викладання фармацевтичної хімії та фармакогнозії, а також відкриття нової фармацевтичної лабораторії у Харківському університеті.

Зі змісту статті можна зробити висновок, що М. Валяшко був надзвичайно багатогранною особистістю. Окремого дослідження заслуговує його педагогічна, організаційна та, власне, наукова діяльність.

Життєвий шлях Миколи Овксентійовича Валяшка є прикладом постійного самовдосконалення особистості, цілеспрямованого руху людини до досягнення поставлених цілей, самовідданого служіння улюбленій справі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аржанов Н.П. Купянск – Харьков, аптека – лаборатория, фармация – химия: вертикали судьбы провинциала (по страницам автобиографии Н.А. Валяшко) / Н.П. Аржанов // Провизор. – 2001. – № 7. – С. 16-18.
2. Аржанов Н.П. Купянск – Харьков, аптека – лаборатория, фармация – химия: вертикали судьбы провинциала (по страницам автобиографии Н.А. Валяшко) / Н.П. Аржанов // Провизор. – 2001. – № 8. – С. 14-17.
3. Аржанов Н.П. Фармацевты и революция: внутрикорпоративные источники радикальных настроений / Н.П. Аржанов // Провизор. – 1999 – № 11.
4. Атрощенко В.И. Н.А. Валяшко. [Некролог] / В.И. Атрощенко, Б.Н. Тютюнников // Украинский химический журнал. – 1955. – Т. 21. – Вып. 4. – С. 541 – 543.
5. Валяшко Микола Авксентійович // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1978. – Т. 2. – С. 116.

6. Валяшко Микола Овксентійович (1871 – 1955) // Славетні імена національного фармацевтичного університету / За ред. чл.-кор. НАН України В.П. Черних. – Х., 2005. – С. 38 – 39.
7. Луцкий А. Памяти профессора Н.А. Валяшко (1871 – 1955) / А. Луцкий, В. Атрошенко // Журнал общей химии. – 1956. – Т. XXVI. – Вып. 2. – С. 288 – 294.
8. М.О. Валяшко. До 140-річчя з дня народження: біобібліографічний покажчик. – Х.: НФаУ, 2011. – 48 с. – (Вчені фармації).
9. Мчедлов-Петросян Н.О. Химия в Харьковском университете / Н.О. Мчедлов-Петросян // Universitates. – 2004. – № 4. – С. 22 – 38.
10. Музей історії фармації України. – Ф. 1. Валяшко М. О. – Спр. 1.
11. Несвит Е. Горячий поборник высшего фармацевтического образования / Е. Несвит // Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805 – 2004 гг.) / Под общей редакцией В.И. Астаховой, Е.В. Астаховой. – Харьков: Изд-во НУА: Золотые страницы, 2004. – С. 211 – 212.
12. Отчет о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. приват-доцента химии Н. А. Валяшко. – Харьков, 1912. – 8 с.
13. Сало Д.П. Пам'яті М.А. Валяшка / Д.П. Сало, І.Т. Дешко // Фармацевтичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 82 – 84.
14. Черных В.П. Валяшко Н.А. – гражданин, ученый, педагог / В.П. Черных, Е.А. Подольская, Н.Н. Савченко // Фармация. – 1992. – Т. 51. – № 1. – С. 76 – 78.